

*Academisch Ziekenhuis St. Rafaël
Leuven
Dienst voor Psychopathologie*

DE CONCRETISERING VAN
VADER- EN MOEDERSYMBOLIEK
IN DE OUDERBEELDEN BIJ VOLWASSENEN

[THE PATERNAL AND MATERNAL SYMBOLIC DIMENSIONS IN PARENTAL IMAGES]

FRANS HOORNAERT¹ & ROLAND PIERLOOT²

The parental relation is an important determinant in the formation of the child's future object relations. In addition to individual factors these relations are principally mediated through the symbolic dimension with which the parents are invested in a given culture. The purpose of our research is to elicit to what degree parental images, especially in adults, can be viewed as a function of the maternal and paternal symbolic dimension. In a group of 117 adult subjects, the parental images were tested on both a realistic and 'ideal' parent or wish-fulfilment level. The Semantic Differential Parental (S.D.P.), a modification of the semantic differential was employed. In this different aspects of both symbolic dimensions are reflected on a unipolar rating scale. Our results demonstrate that the maternal image - on a wish-fulfilment level, and to a lesser degree on a realistic level - is characterized by the maternal symbol dimension. Paternal images, on the contrary, are equally saturated with both maternal and paternal dimensions. That is to say, both symbolic dimensions achieve integration within the paternal image. Age, sex and intellectual background of the respondents account for rather important differences in images on both a realistic and ideal parent level. Finally parental images - on the ideal parent level - are discriminated through both symbolic dimensions. On the realistic level, parental images appear to be equally saturated in the paternal dimension, whereas the maternal dimension affords discrimination between the images.

VRAAGSTELLING

In de dynamische psychologie, in belangrijke mate gebaseerd op psychoanalytische bevindingen, gaat men ervan uit dat het kind in de interactie met de ouderfiguren in de eerste levensjaren zekere relatieschemata ontwikkelt die fundamentele houdingen en verwachtingen voor zijn toekomstige relaties behelzen. Deze relatieschemata komen tot ontwikkeling in de interactie met twee verschillende ouderfiguren, de moeder en de vader. De rol van elk van deze ouderfiguren ten overstaan van het kind is, althans in onze Westerse cultuur, door duidelijk van elkaar te onderscheiden opgaben gekenmerkt.

¹ Adj. Kliniekhoofd in de Dienst voor Psychopathologie.

² Professor van Psychiatrie en Medische Psychologie, K.U.L.

Men mag dan ook veronderstellen dat de ervaringen van deze verschillende benaderingsvormen bij het kind tot een zekere polarisering van zijn wensen, verlangens en verwachtingen zal leiden. De neerslag van deze polarisatie ligt ten grondslag aan het ontstaan van vader- en moedersymbolen. Deze begrippen zijn door Vergote (1964, 1967) grondig uitgewerkt.

Volgens zijn zienswijze kan men de symbolische dimensie van de ouderfiguren opvatten als psychische 'Gestalten', dit wil zeggen affectieve en mentale schemata gevormd door de persoonlijke ervaringen en verrijkt door de betekenissen welke de culturele wereld van het subject hieraan toekent. De belevenissen die aan de grondslag liggen van de moederlijke symbooldimensie worden geduid, in overeenstemming met de klassieke psychoanalytische gezichtspunten, als het heimwee naar het verloren paradijs van het vroegkinderlijk eenheidsbeleven tussen moeder en kind. Het vadersymbool omvat de waaier van betekenissen uitgedrukt in: "De wet, de weg, de belofte". Door zijn exclusieve plaats bij moeder verbreekt vader immers de oorspronkelijke oereenheid, maar stelt aldus het kind open voor de realiteitsconfrontatie en de relatie met de werkelijk andere. Hij opent de wereld voor het kind, waarbij hij tegelijkertijd model en begeleider is. De culturele wereld waarvan het gezin deel uitmaakt, geeft telkens nieuwe betekenissen aan deze representerende functies van de ouders. Actueel wordt in onze cultuur trouwens de rollendifferentiatie van vader en moeder in het gezin sterk in vraag gesteld.

Daarnaast zijn er de persoonlijke ervaringen van het kind met de concrete ouders. Er is de individuele wijze waarop de ouders gestalte geven aan de symbolische dimensies die ze vertegenwoordigen. Anderzijds heeft het kind ook een zekere eigenheid en autonomie en gaat het ontwikkelingsfasen door, van waaruit het op particuliere wijze zijn ouders zal tegemoet treden.

Men kan aldus stellen dat het beeld dat een volwassene zich van vader en moeder vormt de resultante uitmaakt van enerzijds de symbolische dimensie in de ouderfiguren, anderzijds de doorgemaakte relationele ervaringen. Dit beeld vertegenwoordigt een geheel van houdingen en verwachtingen niet alleen tegenover de ouders zelf, maar ook tegenover andere betekenisvolle figuren, in zoverre deze op overdrachtelijke wijze een zekere herhaling van de relatie met de ouders vertegenwoordigen.

Het ligt in de lijn van de menselijke verzuchtingen zich van de sleutelfiguren in het leven eveneens een beeld te scheppen dat overeenstemt met het ideaal dat men zich zou wensen. Bij volwassenen kan men tevens verwachten dat een dergelijke ideale voorstelling van de ouderfiguren als innerlijke norm fungeert voor hun persoonlijk ouderschap. De vraag rijst hierbij in hoeverre de dimensies van het vaderlijke en het moederlijke in hun specifiek wensbeeld meer uitdrukkelijk aan bod komen dan in het corresponderende ouderbeeld. Het lijkt zeker belangwekkend na te gaan in hoeverre bij deze beelden op wensvlak de

concretisering van de vaderlijke en moederlijke symbooldimensies anders — d.i. meer door het symbolische bemiddeld — ligt dan op het reële vlak.

We nemen aan dat de itemreeksen van de verder te bespreken *Semantic Differential Parental* (S.D.P.) een goede weerspiegeling inhouden van de vaderlijke en moederlijke symbooldimensie. Aldus kan nagegaan worden in welke mate ouderbeelden en wensbeelden deze beide dimensies opnemen. We kunnen de vraagstellingen hierbij onder vier hoofdingen formuleren.

1. In hoeverre concretiseren volwassenen in de beelden van vader en moeder, respectievelijk op wens- en reël vlak, de vaderlijke en moederlijke symbolische dimensies?
2. Verschillen de ouderbeelden van hun corresponderende wensbeelden in de wijze waarop ze de specifieke³ en aspecifieke symbooldimensie opnemen?
3. Vertonen de ouderbeelden op reël vlak onderling een grotere overeenkomst dan de wensbeelden of zijn ze integendeel meer gepolariseerd door de beide symbooldimensies?
4. Wat is de invloed van subjectvariabelen als geslacht, leeftijd, beroeps- en opleidingsniveau, op de tendensen die zich in de totale groep manifesteren?

De operationalisering van deze vraagstellingen wordt verder uiteengezet, na de beschrijving van het onderzoeksinstrument.

PROEFGROEP

Deze bestond uit 117 personen die deel uitmaakten van opeenvolgende groepen vakantiegangers in een centrum voor gezinsverlof, waar één van de onderzoekers (F.H.) als arts fungeerde. Om contaminatie te vermijden werd slechts één persoon per gezin in het onderzoek betrokken. De proefpersonen waren afkomstig uit alle streken van het Vlaamse landsgedeelte en behoorden tot uiteenlopende maatschappelijke standen. Op enkele jongeren na waren ze allen gehuwd. Gezien dit centrum uitgebaat wordt door een christelijke organisatie en alleen ter beschikking staat voor de leden hiervan kan op gebied van levensbeschouwing een zekere homogeniteit bij de groep verondersteld worden. Hoewel het hier dus niet gaat om een aselechte steekproef lijkt onze proefgroep, binnen de genoemde populatie, toch vrij representatief te zijn en voldoende gedifferentieerd om op een zinvolle manier de invloed van verschillende subjectvariabelen te kunnen onderzoeken. Tabel 1 geeft een overzicht van de verdeling van de proefgroep over de categorieën die voor de gehanteerde subjectvariabelen werden opgesteld.

³ Specifiek noemen we de vaderlijke symbooldimensie voor de vaderbeelden op wens en reël vlak, de moederlijke dimensie voor de moederbeelden.

In ons onderzoek werd gebruik gemaakt van de *Semantic Differential Parental* (S.D.P.). Deze schaal, die steunt op een combinatie van de 'Q-technique' van Stephenson (1953), en van de Semantische Differentiaal van Osgood (1957), werd ontworpen door Vergote en mede-

variables	categories	N
sex	men	57
	women	60
age	age 1 : 18-30 y.	34
	age 2 : 31-40 y.	49
	age 3 : 41-55 y.	34
profession and education*	P-E 1 : categories Aa and Ab	16
	P-E 2 : categories Ba and Bb	71
	P-E 3 : categories Ca and Cb	30

TAB. 1. OPBOUW VAN DE PROEFGROEP VOLGENS DE VERSCHILLENDE SUBJECTVARIABLEN.

* Indelingscriteria volgens Nuttin (1965). Deze houden vrijwel exclusief rekening met het opleidingsniveau waarbij : P-E 1 : Universitair en niet universitair hoger onderwijs; P-E 2 : Hoger en lager secundair onderwijs; P-E 3 : Geschoolde en ongeschoolde arbeiders — STRUCTURE OF THE SAMPLE ACCORDING TO VARIOUS SUBJECTS-VARIABLES. *Classification according to Nuttin (1965) which takes into account almost exclusively the level of education : P-E 1 : University or other post high-school education; P-E 2 : High-school; P-E 3 : Skilled and unskilled workers.

werkers⁴. De principes die eraan ten grondslag liggen zijn door deze auteurs uitvoerig weergegeven (1967, 1972). We beperken ons tot het uiteenzetten van de essentiële bewerkingen die ten grondslag lagen aan de constructie.

Om de veelheid van betekenissen die in het vader- en moedersymbool vervat zijn te benaderen werd uitgegaan van een grondige literatuurstudie — meer dan honderd werken werden geraadpleegd — waarbij lijsten werden opgesteld van eigenschappen die representatief zouden zijn voor de belangrijkste aspecten vertegenwoordigd in deze symbolische vectoren. Aldus kwam men tot 226 eigenschappen, waarvan er door de geraadpleegde auteurs 138 specifiek aan de vader, 58 specifiek aan de moeder en 30 zowel aan de vader als aan de moeder werden toegeschreven.

Deze werden op hun betekenis onderzocht met behulp van verklarende woordenboeken en op basis hiervan gegroepeerd. Deze

⁴ Centrum voor Godsdienstpsychologie, Dir. Prof. A. Vergote. Faculteit voor Psychologie en Pedagogische Wetenschappen K.U.L. We willen graag onze dank betuigen aan L. Vercruysse, assistente in het Centrum, voor haar bereidwillige hulp bij het tot stand komen van deze studie.

subjectieve factorisatie leidde tot het opstellen van een 'vadertableau' en een 'moedertableau' (Custers & Pattijn, 1964). Op basis van de kwantitatieve resultaten bij een beoordelingsproef (door 37 studenten uit 15 verschillende studierichtingen op de 226 items) gevolgd door de subjectieve factorisatie binnen het tableau, en door een voorproef, werden ten slotte 18 'vaderlijke' en 18 'moederlijke' items weerhouden (Tabel 2). Deze omvatten verschillende functies en kenmerken zoals ze in het oorspronkelijke tableau tot uiting kwamen. Bij verschillende onderzoeken bleken ze én hoog discriminerend én hoog verzadigd te zijn voor het specifiek ouderbeeld.

Als voornaamste beperking bij de constructie van de S.D.P. kan men aangeven: het subjectieve karakter van de factorisatie van in de literatuur opgezochte kenmerken; het ontbreken van een onderzoek naar de hertestingsbetrouwbaarheid⁵; en vooral het ontbreken van een factoranalyse met o.a. de vraag naar betekenisverschuivingen van de vrij abstracte items bij hun toekenning aan verschillende concepten.

In ons onderzoek werden deze 36 items in toevallige volgorde op een unipolaire zeven-stap schaal aangeboden waarbij aan de subjecten gevraagd werd in welke mate ze een bepaalde kwaliteit aan een bepaald concept (beeld van vader en ideale of gewenste vader, beeld van moeder en ideale of gewenste moeder) toekennen.

ONDERZOEK

DE CONCRETISERING VAN DE SYMBOLISCHE DIMENSIES IN VADER- EN MOEDERBEELDEN OP WENS- EN REËEL VLAK

De toekenning van de specifieke symbolische dimensies — Als maatstaf binnen onze methodiek, kunnen we hiervoor de toekenningsintensiteiten vergelijken van de globale vaderlijke en moederlijke reeksen⁶ aan één beeld. We bekomen aldus de relatieve saturatie in elk beeld van de vaderlijke en moederlijke dimensie. Men kan bovendien met Pearsoncorrelaties berekenen of de subjecten zich op dezelfde wijze groeperen bij het toekennen van het 'vaderlijke' als bij het toekennen van het 'moederlijke' aan één beeld. — De resultaten zijn: op *wensvlak* zien we dat het moederbeeld vooral gekenmerkt is door de moederlijke

⁵ Verschillende vormen van betrouwbaarheid, o.a. interne consistentie werden in extenso gediscussieerd in A. Vergote et al. (1969).

⁶ Het berekenen van de toekenningsintensiteit van de globale vaderlijke en moederlijke reeks of de vaderlijke en moederlijke vector, gebeurt als volgt: men telt de itemscores op van één reeks eigenschappen door één subject toegekend aan een beeld en deelt deze door 18 (aantal items per reeks). Deze individuele scores worden dan gemiddeld voor de gehele groep subjecten (Guilford J.P. 1965). Gemiddelde toekenningsintensiteiten worden als volgt weergegeven: imm = toekenningsintensiteit van de moederlijke reeks (m) aan het ideaalbeeld (im) van moeder; ivv = toekenningsintensiteit van de vaderlijke reeks aan het ideaalbeeld van vader, etc.

'Ideale Moeder'		'Ideale Vader'	
	6.48 deelt de zorgen	richt op toekomst 6.35	
	6.35 diep aanvoelend	ordenend verstand 6.18	
	6.29 geduldig	presteert 6.17	
	zorgend		
	6.28 innerlijkheid	dynamisch 6.13	6.13 deelt de van het
	6.26 ontvangend	handhaaft orde 6.10	
	6.25 teder	initiatief 6.04	
	6.23 altijd daar		5.92 geduld
	6.22 toevlucht		5.91 zorgend
	6.17 ontdekt het tere	gezag 5.90	
richt op toekomst 6.09	6.11 geborgenheid	kennis 5.84	5.84 diep aa
	5.99 dienend		5.83 toevluc
	mild		5.73 ontvan
	5.97 helend		5.71 laat u k
	5.94 laat u kind zijn	kracht 5.70	
	5.90 intimiteit	bestuurt 5.68	
	5.83 omringt mij		5.58 geborge
			helend
presteert 5.80			5.57 dienen
dynamisch 5.74		die beslist 5.56	
handhaaft orde 5.64			5.53 mild
ordenend verstand 5.58			5.50 omring
initiatief 5.53			5.49 altijd d
kennis 5.47		onderzoekt 5.47	
	5.36 wachtend		5.46 innerlij
onderzoekt 5.32			5.44 ontdek
gezag 5.21		onwankelbaar 5.41	
norm 5.09			5.35 teder
onwankelbaar 4.99			5.28 intimite
bestuurt 4.94		norm 5.23	
die beslist 4.68		macht 5.21	
streng 4.67		streng 5.03	
kracht 4.58			4.91 wachte
macht 4.29		rechter 4.75	
wetgever 4.26		werkgever	
rechter 4.20			

TAB. 2. GEMIDDELDEN EN RANGORDERING VAN DE ITEMS VOLGENS HUN TOEKENNINGS-
INTENSITEIT AAN DE VERSCHILLENDE BEELDEN — MEANS AND RANKING OF THE ITEMS
ACCORDING TO THE INTENSITY OF THEIR BELONGING TO THE DIFFERENT IMAGES

Moeder		Vader	
	6.23 zorgend	presteert 5.70	
	6.07 deelt de zorgen	richt op toekomst 5.40	
	5.98 altijd daar		5.38 zorgend
	5.95 dienend	gezag 5.31	5.31 deelt de zorgen
toekomst 5.56	5.67 diep aanvoelend		5.29 diep aanvoelend
presteert 5.54		ordenend verstand 5.26	5.28 dienend
	5.43 innerlijkheid	dynamisch 5.21	
	5.41 omringt mij	handhaaft orde 5.17	
laaft orde 5.38		kennis	
	5.34 ontvangend	kracht 5.06	5.06 mild
	5.33 teder		4.97 laat kind zijn
	5.30 geborgenheid		4.94 altijd daar
			ontvangend
	5.28 toevlucht		4.92 innerlijkheid
	5.25 mild	streng 4.85	
dynamisch 5.23	helend		
		initiatief 4.78	
	5.21 laat kind zijn	bestuurt 4.77	
	5.17 ontdekt 't tere	die beslist 4.76	
	5.11 geduldig	norm 4.71	
		macht	
bestuurt 5.00			4.69 geduldig
die beslist 4.93			4.65 geborgenheid
gezag 4.88			4.64 helend
	4.86 intimiteit	onwankelbaar 4.62	
	4.83 wachtend		4.58 toevlucht
norm 4.82			4.49 omringt mij
onderzoekt 4.81		rechter 4.48	
initiatief 4.77		onderzoekt 4.47	
verstand 4.75			4.46 teder
kennis 4.72			4.41 wachtend
kracht 4.61			intimiteit
onwankelbaar 4.53			4.37 ontdekt het tere
wetgever 4.52		wetgever 4.12	
streng 4.35			
macht 4.29			
rechter 4.28			

symbooldimensie : $IM_m > IM_v$ ($p < .001$)⁷. De absolute waarden van de toekenningsintensiteiten worden hieronder gegeven :

	m : 6.06	m : 5.43
IM		M
	v : 5.08	v : 4.81
	m : 5.55	m : 4.82
IV		V
	v : 5.59	v : 4.92

Het vaderbeeld daarentegen blijkt even sterk verzadigd in de moederlijke als in de vaderlijke dimensie : $IV_m = IV_v$. De beide symbolische vectoren dragen evenveel bij in de opbouw van het beeld. — Daarenboven blijkt ook het individuele subject in grote mate zijn scoringsintensiteiten te behouden wanneer het aan het vaderideaal vaderlijke en moederlijke kwaliteitenreeksen toekent : De Pearsoncorrelatie tussen de reeksen toekenningsintensiteiten van de vaderlijke en moederlijke vector bij het wensbeeld van de vader bedraagt 0.67 tegen 0.35 voor het wensbeeld van de moeder; significantie van het verschil op het .001 niveau⁸. — Bij de ouderbeelden op *reëel vlak* treffen we dezelfde verhoudingen in symbooldimensies aan als bij de wensbeelden. Het moederbeeld wordt door de moederlijke dimensie gekarakteriseerd : $M_m > M_v$ ($p < .001$). Het vaderbeeld blijkt even verzadigd in de moederlijke als in de vaderlijke symbooldimensie : $v_m = v_v$. De Pearsoncorrelatie tussen de toekenningsintensiteiten van de vaderlijke en moederlijke vector is kleiner bij het vaderbeeld (0.21) dan bij het moederbeeld (0.29) maar blijft in dezelfde orde van grootte.

Het toekennen van de tegengestelde symbolische dimensies aan de beelden van vader en moeder op wens- en reëel vlak. — Uit de hierboven aangegeven resultaten blijkt reeds dat aan het vaderbeeld op wensvlak en op reëel vlak evenzeer moederlijke als vaderlijke karakteristieken worden toegekend. In het moederbeeld op reëel vlak is naast de meer karakteristieke moederlijke dimensie, ook de vaderlijke dimensie sterk vertegenwoordigd. — We kunnen nu de toekenningsintensiteiten van de vaderlijke symbooldimensie aan de moederbeelden tegenover de moederlijke dimensie aan de vaderbeelden vergelijken : op *wensvlak* zien we dat de subjecten het vaderbeeld veel meer 'verzadigd' verlangen in de moederlijke symbooldimensie dan dat in het moederbeeld de vaderlijke dimensie gewenst wordt : $IV_m > IM_v$ ($p < .001$). Bij de beelden op *reëel vlak* karakteriseert de vaderlijke dimensie evenzeer het

⁷ Verschillen worden op hun significantie getoetst volgens de niet parametrische two-sample test van Kolmogorov-Smirnov (Siegel 1956). Door inspectie van de distributies en rekening houdend met de verschillen in gemiddelden wordt de richting van het verschil bepaald.

⁸ Verschillen tussen Pearsoncorrelaties bij afhankelijke metingen worden op hun significantie getoetst naar Edwards (1967).

moederbeeld als de moederlijke dimensie in het vaderbeeld vertegenwoordigd is: $M_v = v_m$. In het vaderbeeld op wensniveau worden duidelijk meer moederlijke karakteristieken gewenst dan in het moederbeeld op wensniveau de vaderlijke dimensie verlangd wordt. Op reëel vlak beantwoorden de ouderbeelden niet aan deze verlangens. — Wanneer we deze onderlinge verhouding van de symbooldimensies in de ouderbeelden nader willen uitdiepen moeten we de relatieve toekenningsintensiteiten van de afzonderlijke items nagaan⁹. Deze worden weergegeven in Tabel 2. Hieruit blijkt dat, op twee uitzonderingen na, de afzonderlijke eigenschappen van de moederlijke reeks meer aan het wensbeeld van moeder toegeschreven worden dan deze van de vaderlijke reeks. Het wensbeeld van de vader daarentegen wordt gekenmerkt door een overlapping van de beide itemreeksen waarin de symbooldimensies werden geconcretiseerd, zoals men op basis van de vorige gegevens reeds kon verwachten. Op reëel vlak ziet men dat het moederbeeld veel minder eenzijdig moederlijk is opgebouwd dan haar wensbeeld. Het vaderbeeld is enigszins meer éénzijdig vaderlijk dan zijn wensbeeld.

Besluit in verband met de concretisering van de symbolische dimensies in beelden op reëel- en wensvlak. — Het blijkt dat op wensvlak het moederbeeld eerder eenzijdig de moederlijke dimensie representeert. De vaderfiguur wordt gekarakteriseerd als een integratiefiguur van vaderlijke en moederlijke eigenschappen. We kunnen immers opmerken dat ook het individuele subject met dezelfde intensiteiten de moederlijke als de vaderlijke dimensie aan het wensbeeld van de vader toekent. Ook is het vaderbeeld duidelijk meer complex en veelzijdig dan het moederbeeld. Het neemt de moederlijke dimensie meer op dan het moederbeeld de vaderlijke symbooldimensie. — Op reëel vlak is ook het moederbeeld relatief eenzijdig gesatureerd in de moederlijke symbooldimensie. Aan het vaderbeeld worden evenveel moederlijke als vaderlijke karakteristieken toegekend. Het vaderbeeld realiseert echter niet op dezelfde wijze als zijn wensbeeld de integratie van de vaderlijke en moederlijke dimensie, gezien het juist opgebouwd wordt vanuit de discriminatie tussen de beide dimensies, terwijl voor het wensbeeld andere criteria gelden. Wat hun onderlinge verhouding betreft, blijkt het moederbeeld even veelzijdig als het vaderbeeld, omdat het even verzadigd is in de vaderlijke dimensie als het vaderbeeld in de moederlijke dimensie. Het moederbeeld blijkt echter rijker, dieper en meer absoluut dan het vaderbeeld, omdat het niet alleen even sterk de vaderlijke vector opneemt als het vaderbeeld zelf, maar bovendien veel meer de moederlijke dimensie. — Tenslotte zijn in de beelden op reëel vlak relatief meer vaderlijke karakteristieken vertegenwoordigd dan in de wensbeelden. In het vaderbeeld, maar vooral in het moederbeeld op reëel vlak is de

⁹ De itemscores. Per individu en per beeld bekomt men 36 itemscores. Voor de totale groep worden dan gemiddelde itemscores berekend (Guilford, 1965).

vaderlijke dimensie relatief meer vertegenwoordigd dan dit voor de onderlinge verhouding van de symbooldimensies in de wensbeelden het geval is.

VERSCHILLEN TUSSEN DE OUDERBEEDEN OP REËL VLAK EN HUN CORRESPONDEREND WENSBEELD VOOR DE WIJZE WAAROP ZE DE SYMBOLISCHE DIMENSIES CONCRETISEREN

Versillen in toekenningsintensiteit van de symbooldimensies aan de ouderbeelden tegenover de wensbeelden. — De symbooldimensies van het vaderlijke en het moederlijke worden uitdrukkelijk meer aan de wensbeelden dan aan het corresponderend ouderbeeld op reël vlak toegekend: $IV_v > V_v$, $IV_m > V_m$ en $IM_m > M_m$ (p telkens $< .001$). Dat het moederbeeld op reël vlak even verzadigd is in de vaderlijke symbooldimensie als haar wensbeeld ($IM_v = M_v$) is hierbij een belangrijke uitzondering. Dit wijst op een geringe bezetting in vaderlijke karakteristieken van dit wensbeeld, en een relatief hoge verzadiging ervan in het moederbeeld op reël vlak. — Pearsoncorrelaties tenderen naar een grotere overeenkomst voor de toekenningsintensiteiten van de vectoren aan moeder en haar wensbeeld, dan aan vader en zijn wensbeeld. De correlatie tussen de intensiteiten waarmee de moederlijke vector aan moeder en haar wensbeeld wordt toegeschreven is 0.45, aan vader en zijn wensbeeld is 0.34. De correlatie tussen de vaderlijke vector toegekend aan moeder en haar wensbeeld is 0.34, aan vader en zijn wensbeeld is 0.19¹⁰.

Versillen in de onderlinge verhouding van de symbooldimensies in de opbouw van de ouderbeelden op wensvlak en de ouderbeelden op reël vlak. — TAU rangcorrelaties¹¹ tonen de grote overeenstemming aan tussen de ouderbeelden en hun specifiek wensbeeld voor de toekenningswijze van de totale itemreeks. Met het wensbeeld van moeder als referentiepunt bekomen we de volgende overeenkomsten tussen de beelden: IM ($\tau = 1$) $>$ M ($\tau = 0.64$) $>$ IV ($\tau = 0.29$) $>$ V ($\tau = 0.17$). Met het wensbeeld van vader als referentiepunt bekomen we

¹⁰ Er is ook een grotere overeenstemming in Pearsoncorrelaties tussen het moederbeeld en het wensbeeld van vader dan tussen de beide vaderbeelden onderling. De correlatie tussen de individuele toekenningsintensiteiten van het moederlijke aan moeder en het wensbeeld van vader bedraagt 0.40; voor de toekenningswijze van de vaderlijke vector wordt dezelfde waarde bekomen. We kunnen dus vaststellen dat het individuele subject meer de scoringsintensiteiten behoudt waarmee aan de beide wensbeelden de vectoren worden toegekend wanneer het moederbeeld dan wanneer het vaderbeeld wordt gescoord.

¹¹ TAU rangcorrelaties van Kendall (Edwards 1967) gaan de overeenkomst na in de rangordeningen van de itemreeksen volgens hun toekenningsintensiteit aan de verschillende beelden. Significanties worden berekend in hun afwijking tegenover nul. Dezelfde mate van overeenkomst wordt behaald tussen alle beelden wanneer de rangcorrelaties worden berekend over de afzonderlijke vaderlijke (de waarden bedragen ± 0.72) en de moederlijke (met waarden van ± 0.45) reeksen. De verschillen in rangcorrelaties voor de totale itemreeks worden dus vrijwel uitsluitend bepaald door de mate van overeenstemming in onderlinge verhouding van de vaderlijke tegenover de moederlijke vector in de opbouw van de beelden.

volgende overeenkomsten tussen de beelden : $iv (\tau = 1) > v (\tau = 0.58) > m (\tau = 0.35) > im (\tau = 0.29)$. We kunnen opmerken dat het vaderbeeld nagenoeg dezelfde mate van overeenkomst heeft met zijn wensbeeld als het moederbeeld met haar wensbeeld. Het moederbeeld bekomt een grotere overeenkomst met het wensbeeld van vader dan het vaderbeeld met het wensbeeld van moeder.

Besluit in verband met de concretisering van de symbooldimensies in de ouderbeelden op reëel vlak in vergelijking met hun corresponderend wensbeeld. — De specifieke symbooldimensie is uitdrukkelijk meer opgenomen in het wensbeeld dan in het corresponderend ouderbeeld op reëel vlak. De ouderbeelden blijken bovendien hun specifieke symbooldimensie noch kwantitatief noch kwalitatief op meer karakteristieke wijze te representeren dan de wensbeelden hun tegengestelde symbooldimensie opnemen. De onderlinge verhouding van vaderlijke en moederlijke vectoren blijft de enige karakteristiek waarin het ouderbeeld op reëel vlak de overige beelden discrimineert en een grote mate van overeenstemming bereikt met zijn corresponderend beeld op wensniveau. Pearsoncorrelaties wijzen op een relatief grotere overeenkomst tussen het moederbeeld en de beide wensbeelden dan tussen vaderbeeld en zijn corresponderend wensbeeld voor wat de toekenningsintensiteiten betreft van de beide symbooldimensies.

DE POLARISATIE DOOR DE VADERLIJKE EN MOEDERLIJKE SYMBOOLDIMENSIES VAN DE OUDERBEELDEN OP REËEL VLAK EN VAN DE WENSBEELDEN

Polarisatie op het niveau van de toekenningsintensiteiten van de symbooldimensies. — We bekomen zeer verschillende toekenningsintensiteiten voor de moederlijke vector aan de beelden met volgende absolute waarden : $IMm 6.05 > IVm 5.59 \approx Mm 5.43 > Vm 4.82$. Tussen de wensbeelden onderling en tussen de ouderbeelden onderling zijn de verschillen in toekenningsintensiteit telkens groter dan op een .001 niveau van significantie. Alleen aan het vaderbeeld op wensvlak wordt de vaderlijke dimensie meer uitdrukkelijk toegekend, overigens kenmerkt deze dimensie evenzeer alle beelden : $IVv 5.55 > IMv 5.08 \approx Vv 4.92 \approx Mv 4.81$. De toekenningsintensiteit van de vaderlijke dimensie discrimineert dus de wensbeelden onderling ($p < .001$) maar niet de ouderbeelden op reëel vlak. — Op basis van de toekenningsintensiteiten van de symbooldimensies blijken de wensbeelden meer gepolariseerd dan de ouderbeelden op reëel vlak. Pearsoncorrelaties tonen echter aan dat de vectoren van het moederlijke en het vaderlijke op overeenkomstige wijze aan de beide wensbeelden worden toegekend, terwijl tussen de ouderbeelden op reëel vlak nauwelijks enige overeenstemming wordt bereikt. De correlatie is 0.82 voor de moederlijke eigenschappen aan beide wensbeelden en 0.57 voor de vaderlijke eigenschappen aan deze beelden. De correlatie is 0.23 voor het toekennen van de moederlijke eigenschappen aan de ouderbeelden op reëel vlak,

voor het toekennen van de vaderlijke 0.02 (p telkens $< .01$). Ouderbeelden op reël vlak en wensbeelden worden onderling veel meer dependent opgebouwd in functie van de moederlijke dan in functie van de vaderlijke dimensie ($p \leq .05$ en $.01$).

Polarisatie op het niveau van de toekenningsintensiteiten van de kwaliteiten. — We kunnen de polarisatietendensen verder uitdiepen op het niveau van de verschillende concretisaties van de symbooldimensies. Voor de beelden op *wensvlak* zien we dat alle items van de moederlijke reeks meer aan het moederwensbeeld, alle kwaliteiten van de vaderlijke reeks meer aan het vaderbeeld worden toegeschreven. Twee derden van de items discrimineren de wensbeelden op statistisch betekenende wijze¹², 11 kwaliteiten doen dit niet, waarvan 4 moederlijke, 7 vaderlijke. Voor de beelden op *reël vlak* zien we dat alle items van de moederlijke reeks meer aan het moederbeeld dan aan het vaderbeeld worden toegekend. De helft (10/18) van deze kwaliteiten discrimineren de ouderbeelden op statistisch betekenende wijze. De vaderlijke reeks discrimineert niet. Alleen 'kennis' karakteriseert uitdrukkelijk het vaderbeeld, terwijl de helft van de items eerder meer aan moeder dan aan vader worden toegekend.

Besluit in verband met de polariseringstendensen bij de ouderbeelden op reël vlak en de wensbeelden. — Ouderbeelden op reël vlak worden duidelijk minder door de symbooldimensies gepolariseerd dan de beelden op wensvlak. We zien inderdaad dat alleen de moederlijke dimensie de beide ouderbeelden op reël vlak discrimineert, terwijl de wensbeelden gepolariseerd worden door de beide symbooldimensies. Er zijn bovendien aanwijzingen dat ook de moederlijke dimensie minder de beelden op reël vlak polariseert dan de beelden op wensvlak. Tenslotte blijkt de moederlijke dimensie meer de ouderbeelden op reël en op wensvlak te discrimineren dan de vaderlijke dimensie. — Hierbij dient echter rekening gehouden met enkele particulariteiten van de toekenningswijze van de itemreeksen. Deze beïnvloeden de differentieële scoringsintensiteiten van de vectoren aan de beelden en ook de Pearsoncorrelaties. Bij de wensbeelden lijken de kwaliteiten van de moederlijke en in mindere mate deze van de vaderlijke itemreeks meer als één geheel te worden aan gevoeld en overeenkomstig toegekend¹³. De items binnen één reeks worden met grotere variabiliteit toegekend aan de ouderbeelden op reël vlak¹⁴. Dergelijke verschillen suggereren dat de subjecten bij het toekennen van de kwaliteitenreeksen aan de

¹² Verschillen tussen gemiddelde itemscores worden op hun significantie getoetst met de Kolmogorov-Smirnov test. Als norm wordt genomen het $p. < .05$ niveau.

¹³ Een goede illustratie hiervan is de toekenningswijze van de moederlijke reeks.

¹⁴ Standaarddeviaties verschillen niet significant maar zijn groter bij het toekennen van de vectoren aan de ouderbeelden op reël vlak dan aan de wensbeelden. Dit blijkt eveneens het geval voor de s.d.'s van de afzonderlijke kwaliteiten.

ouderbeelden op reëel vlak meer georiënteerd zijn naar de concrete vorm waarin het symbool consistentie krijgt. Dit blijkt meer het geval bij de opbouw van het vaderbeeld dan bij het scoren van het moederbeeld op reëel vlak¹⁵. Dergelijke verschillen kunnen kwalitatief en kwantitatief nagegaan worden met behulp van factoranalyses.

DE INVLOED VAN GESLACHT, BEROEPS- EN OPLEIDINGSNIVEAU EN LEEFTIJD OP DE CONCRETISERING VAN DE SYMBOOLDIMENSIES

De vraag die we ons hier kunnen stellen is of bij bepaalde subgroepen de symbooldimensies op een andere wijze in de ouderbeelden zijn geconcretiseerd dan in de totale groep gebleken is. De invloed van de subjectvariabelen werd nagegaan door subgroepen te vormen volgens de indelingsprincipes in Tabel 1 weergegeven. Twee types van vergelijkingen worden hierbij opgesteld. In de eerste plaats zijn er de vergelijkingen tussen deze groepen. Daarnaast worden ook binnen de groepen de onderlinge verhoudingen van de beelden geanalyseerd.

Invloed van het geslacht. — Vrouwen schrijven de moederlijke vector meer toe aan het vaderbeeld dan mannen. Dit is het geval zowel voor het vaderbeeld op wensvlak als op reëel vlak. De verschillen zijn telkens significant op het .05 niveau. De absolute waarden zijn respectievelijk 5.86 en 5.34 bij het wensbeeld, en 5.11 en 4.64 bij het vaderbeeld op reëel vlak. TAU rangcorrelaties van Kendall voor de totale itemreeks¹⁶ tonen aan dat zowel wensbeelden als ouderbeelden op reëel vlak een grotere onderlinge overeenkomst hebben bij de vrouwelijke subjecten dan bij de mannen. Bij de mannelijke subjecten bedragen de waarden voor de beelden op reëel vlak 0.19, voor de beelden op wensniveau eveneens 0.19. Bij de vrouwen is de overeenkomst in de rangordeningen van de totale reeks tussen de beelden op reëel vlak 0.43, tussen de wensbeelden 0.39. Mannelijke subjecten gaan dus ouderbeelden op reëel vlak zowel als wensbeelden meer eenzijdig vereenzelvigen met de symbooldimensie die ze representeren.

Invloed van het opleidingsniveau. — De subjecten met een gemiddelde opleiding kennen de moederlijke dimensie evenzeer aan het vaderbeeld als aan het moederbeeld op reëel vlak toe. Voor de toekenningsintensiteiten van de moederlijke vector aan de beelden bekomen we volgende verhoudingen tussen de beelden :

¹⁵ De moederlijke kwaliteiten worden differentieel toegekend aan het vaderbeeld. Binnen een bereik van 1.00 schaalinterval worden clusters gevormd van items met nagenoeg dezelfde toekenningsintensiteit. Deze itemclusters laten zich in hun betekenis onderscheiden. Kwaliteiten die het zorgende en het ontvankelijk zijn voor het affectieve benadrukken behalen hogere scores dan items die aspecten van affectieve participatie uitdrukken (Tabel 2).

¹⁶ Voor de afzonderlijke vaderlijke en moederlijke reeksen wordt een zelfde mate van overeenstemming bij de geslachtsgroepen aangetroffen. De verschillen die bekomen worden voor de totale itemreeks worden dus uitsluitend bepaald door de verschillen in polarisering tussen de vaderlijke en moederlijke itemreeksen.

BO 1 (N = 16)
 $M > V$ ($p < .01$)
 $M < IM$ ($p < .05$)
 $IM > IV$ ($p < .05$)

BO 2 (N = 71)
 $M = V$
 $M < IM$ ($p < .001$)
 $IM > IV$ ($p < .001$)

BO 3 (N = 30)
 $M > V$ ($p < .05$)
 $M = IM$
 $IM > IV$ ($p < .01$)

De toekenningssintensiteiten van de vaderlijke vector :

$V = M$

$V = IV$

$IV > IM$ ($p < .05$)

$V = M$

$V < IV$ ($p < .001$)

$IV > IM$ ($p < .001$)

$V = M$

$V = IV$

$IV > IM$ ($p < .05$)

De subjecten uit de beide extreme opleidingsniveau's gaan vooral de ouderbeelden op reëel vlak vereenzelvigen met de symbooldimensie die ze vertegenwoordigen. Bij de subjecten uit de laagste opleidingscategoriën representeren beide ouderbeelden op reëel vlak hun specifieke symbooldimensie in dezelfde mate als hun corresponderend beeld op wensniveau. Bij de subjecten met het hoogste opleidingsniveau is dit slechts voor het vaderbeeld het geval. Het vaderbeeld op reëel vlak blijkt hier dan ook gekarakteriseerd door een totale innerlijke polarisering van de beide kwaliteitenreeksen. TAU rangcorrelaties (Kendall) voor de totale itemreeks tonen aan dat de subjecten in de extreme opleidingsniveau's meer eenzijdig de ouderbeelden op reëel vlak en de wensbeelden met hun specifieke symbooldimensie vereenzelvigen :

BO 1
 $V - M = 0.01$
 $IV - IM = 0.15$

BO 2
 $V - M = 0.45$
 $IV - IM = 0.32$

BO 3
 $V - M = 0.18$
 $IV - IM = 0.26$

We kunnen bovendien opmerken dat de wensbeelden onderling een grotere overeenkomst vertonen voor de onderlinge verhouding van de vaderlijke en moederlijke itemreeksen dan de ouderbeelden op reëel vlak. Bij de subjecten met gemiddeld opleidingsniveau liggen deze verhoudingen omgekeerd en zijn de wensbeelden meer gepolariseerd dan de ouderbeelden op reëel vlak.

Invloed van de leeftijd. — Bij oudere subjecten discrimineren de symbooldimensies minder de ouderbeelden op reëel en op wensvlak dan bij de jongeren :

LT 1 (N = 34)
 $Mm > Vm$ ($p < .001$)
 $Vv = Mv$
 $IMm > IVm$ ($p < .01$)
 $IVv > IMv$ ($p < .01$)

LT 2 (N = 49)
 $Mm > Vm$ ($p < .05$)
 $Vv = Mv$
 $IMm > IVm$ ($p < .001$)
 $IVv > IMv$ ($p < .01$)

LT 3 (N = 34)
 $Mm = Vm$
 $Vv = Mv$
 $IMm > IVm$ ($p < .05$)
 $IVv = IMv$

Jongeren (LT 1) vereenzelvigen het moederbeeld op reëel vlak met de moederlijke dimensie. Moeder wordt minder eenzijdig moederlijk gewenst dan ze in de realiteit ervaren wordt. De vaderlijke en moederlijke itemreeksen overlappen elkaar in het wensbeeld en zijn vrijwel volledig innerlijk gepolariseerd in het moederbeeld op reëel vlak. Deze verhouding tussen de moederbeelden bij de jongeren geeft eveneens uit-

drukking aan een tweede tendens in de leeftijdsgroepen. Jonge subjecten valoriseren eerder de vaderlijke dimensie in de beelden op reëel en op wensvlak, oudere subjecten eerder meer de moederlijke dimensie. In de wensbeelden streven de jongeren eerder de vaderlijke dimensie na, terwijl ze overigens de beide vectoren eerder met kleinere intensiteiten aan de beelden toekennen dan de leeftijdsgroep van jonge volwassenen. De jonge volwassenen op hun beurt tenderen de vaderlijke dimensie meer aan de vier concepten toe te kennen, oudere volwassenen gaan eerder de moederlijke dimensie met hogere intensiteiten scoren.

DISCUSSIE EN BESLUIT

In de resultaten van het onderzoek naar de opbouw van de ouderbeelden op *wensvlak* vinden we argumenten voor het bestaan van de hypothetische symbolische vectoren van 'het vaderlijke' en 'het moederlijke'. Verlangens en verwachtingen in deze symbooldimensies vervat worden uitdrukkelijk meer naar het specifiek dan naar het aspecifiek wensbeeld gericht. De ouderbeelden op wensvlak concretiseren echter op zeer verschillende wijze deze symbooldimensies. Het moederbeeld wordt hoofdzakelijk vereenzelvigd met de moederlijke dimensie. In het vaderbeeld daarentegen wordt de integratie gewenst van vaderlijke en moederlijke karakteristieken. Hierbij sluit aan dat moederlijke eigenschappen duidelijk meer aan het vaderbeeld op wensvlak worden toegekend dan vaderlijke aan het moederbeeld op wensvlak. Gezien de vaderlijke en moederlijke dimensie ook door het individuele subject met gelijke intensiteit aan het vaderbeeld toegekend wordt is dit beeld veel meer complex en veelzijdig dan het moederbeeld. Wat de subjectvariabelen betreft zien we dat mannen, jeugdige subjecten en subjecten in de extreme opleidingscategorieën tenderen de wensbeelden meer eenzijdig te vereenzelvigen met de symbooldimensie die ze representeren (zie hieronder).

De symbooldimensies polariseren minder de ouderbeelden op *reëel vlak* dan de wensbeelden. Ervaringen en belevingen in de moederlijke dimensie vervat zijn duidelijk meer opgenomen in het moeder- dan in het vaderbeeld. De vaderlijke dimensie wordt echter even karakteristiek geacht voor de beide ouderbeelden op reëel vlak. Tendensen wijzen ook op een kleinere polariseringsgraad in de moederlijke dimensie voor de ouderbeelden op reëel vlak dan voor de wensbeelden. Beide ouderbeelden op reëel vlak zijn even veelzijdig omdat het vaderbeeld even verzadigd is in de moederlijke als het moederbeeld in de vaderlijke dimensie. Het moederbeeld is echter rijker, dieper en meer absoluut dan het vaderbeeld, omdat het niet alleen even sterk vaderlijke aspecten opneemt als het vaderbeeld zelf, maar bovendien veel meer de moederlijke dimensie.

Subjectvariabelen beïnvloeden in belangrijke mate de onderlinge verhoudingen tussen de ouderbeelden op reëel vlak. Een numeriek zeer belangrijke groep, subjecten met gemiddeld opleidingsniveau, kent

relaties volgens de moederlijke dimensie evenzeer toe aan het vaderbeeld als aan het moederbeeld op reëel vlak. De wensbeelden nochtans worden op hoog statistisch niveau gediscrimineerd door de beide symbooldimensies.

De leeftijdsgroep van oudere volwassenen kent eveneens de moederlijke dimensie evenzeer aan het vader- als aan het moederbeeld toe. De wensbeelden zijn hier echter weinig gepolariseerd door de symbooldimensies. Ook bij de overige subgroepen lopen de verschillen tussen wensbeelden en ouderbeelden grotendeels parallel. Mannen kennen een moederbeeld dat meer eenzijdig in moederlijke relatie-aspecten is gesatureerd en een meer eenzijdig vaderlijk vaderbeeld dan de vrouwen. Subjecten in de hoogste opleidingscategorie bouwen op reëel vlak een vaderbeeld op dat volkomen innerlijk gepolariseerd is voor de vaderlijke en moederlijke kwaliteiten. Jeugdige subjecten (18 tot 30 jaar) valoriseren in die mate de vaderlijke dimensie dat het wensbeeld van moeder relatief meer vaderlijke karakteristieken opneemt dan het moederbeeld op reëel vlak.

Een tweeledige verhouding wordt weergegeven in de onderzoeksresultaten van de vergelijkingen tussen ouderbeelden op reëel vlak en wensbeelden. De specifieke symbooldimensie is uitdrukkelijk meer opgenomen in het wensbeeld dan in het corresponderend ouderbeeld op reëel vlak. Bovendien blijken de wensbeelden hun tegengestelde symbooldimensie minstens evenzeer en kwalitatief op meer karakteristieke wijze te representeren dan de ouderbeelden hun specifieke dimensie opnemen. Anderzijds blijft het relatieve aandeel van elk der symbooldimensies in de opbouw van de beelden, een zeer belangrijke karakteristiek waarin het ouderbeeld de overige beelden discrimineert en een grote mate van overeenstemming bereikt met zijn corresponderend beeld op wensvlak.

Beelden op reëel vlak en wensbeelden zijn zeer nauw verbonden. Verlangens en verwachtingen in een relatie geïnvesteerd – het niveau van de potentie – maken immers even integraal deel uit van de relatie en zijn slechts twee facetten van de psychoaffectieve bezetting. Wensbeelden houden aldus ook een prognose in voor de relatie met de ouders en voor overdrachtsrelaties. In dat opzicht lijkt het belangrijk dat in de relatie met vaderfiguren zowel de vaderlijke als de moederlijke dimensie meer wordt nagestreefd dan ze in het vaderbeeld op reëel vlak zijn opgenomen. In de relatie op wensniveau met moederfiguren wordt exclusief de moederlijke dimensie meer nagestreefd.

In tegenstelling met resultaten bij onderzoeken die vooral betrekking hadden op jongeren en subjecten in academische opleiding (Vergote et al., 1967, 1969, 1972), blijken volwassenen in aanzienlijke mate de integratie te realiseren van de vaderlijke en moederlijke symbooldimensie in hun ouderbeelden. Deze integratie lijkt ons een van de belangrijkste opgaven voor de relaties.

Naast meer specifieke verschillen verwachten we bij bepaalde groepen van psychisch gestoorde – neurotici, psychosomatici, addicts,

e.a. – dat de symbolische dimensies op meer exclusieve wijze in het specifieke ouderbeeld en wensbeeld vertegenwoordigd zijn.

Vooraleer dergelijke vergelijkingen uit te werken is het belangrijk om door factoranalyses na te gaan of de integratie van symbool-dimensies niet tot stand kon komen dank zij betekenis verschuivingen in de vaderlijke en moederlijke itemreeksen wanneer ze aan de vader, dan wel aan de moeder worden toegekend.

REFERENTIES

- CUSTERS A. & PATTIJN M.R., *Het vadersymbool en het moedersymbool in de godsvoorstelling*. Ongepubliceerde licentiaatsthesis, Leuven, 1964.
- EDWARDS A.L., *Statistical methods*. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1967.
- GUILFORD J.R., *Fundamental statistics in psychology and education*. New York, McGraw-Hill, 1965.
- HUBER W., PIRON H. & VERGOTE A., *Psychoanalyse, wetenschap van de mens*. (Filosofie en Kultuur, nr. 5.) Antwerpen, De Nederlandse Boekhandel, 1966.
- NUTTIN J., De verstandelijke begaafdheid van de jeugd in de verschillende sociale klassen en woonplaatsen. *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, nr. 7, Brussel, 1965, 25-27.
- OSGOOD C.E., SUCI G.J. & TANNENBAUM P.H., *The measurement of meaning*. Urbana, University of Illinois Press, 1957.
- SIEGEL S., *Non parametric statistics*. New York, McGraw-Hill, 1956.
- STEPHENSON W., *The study of behavior, Q-technique and its methodology*. Chicago, University of Chicago Press, 1953.
- VERGOTE A., *Godsdienstpsychologie*. Tielt, Lannoo, 1967.
- VERGOTE A. & AUBERT C., Parental images and representations of God. *Social Compass*, 1972-73 (19), 431-444.
- VERGOTE A., BONAMI M., CUSTERS A. & PATTIJN M.R., Le symbole paternel et sa signification religieuse. *Archiv. für Religionspsychologie*, 1967 (9), 118-140.
- VERGOTE A. et al., Concept of god and parental images. *J. sci. Stud. Relig.*, 1969 (8), 79-87.

St. Rafaël
Kapucijnenvoer 35
3000 Leuven

Received October 1974